
Els sabadellencs a la Gran Guerra (1914-1918): el front i les fàbriques

Joaquim Sala-Sanahuja, GETC, Universitat Autònoma de Barcelona / joaquim.sala@uab.cat

Una conseqüència de la francofilia latent en la societat catalana al tombant del segle xx va ser la participació de nombrosos catalans en la Gran Guerra (1914-1918). Els sabadellencs, com els catalans establerts en altres ciutats de la Catalunya industrial, van aportar a França un nombre petit de militars voluntaris, en comparació amb altres comarques més pageses. Però hi ha haver un contingent important de treballadors especialitzats que van participar en l'esforç de guerra, especialment a les fàbriques i tallers que fabricaven munició i material bèl·lic. Aquesta mà d'obra, que encara no podem quantificar, ha quedat amagada per l'aura llegendària dels anomenats "voluntaris catalans" enrolats en unitats com ara la legió estrangera, i que van ser una eina propagandística del catalanisme del moment. D'entre els "voluntaris catalans" nascuts a Sabadell, es documenta amb certesa la identitat dels soldats morts. També s'analitza el cas dels "espies sabadellencs", afusellats a Bordeus el 1917, i les seves connexions a la península. Finalment, els arxius locals permeten de copsar un fenomen molt important en un conflicte global com ara el de la Gran Guerra: els fluxos de desertors i d'insubmisos francesos.

Paraules clau

Front, Primera Guerra Mundial, sabadellencs, voluntaris catalans

La indústria de guerra a França i la mà d'obra estrangera

En comparació amb les guerres precedents, i en particular amb la Guerra Francoprussiana, de 1870, el fet més rellevant en la Gran Guerra (1914-1918) a França és la mobilització general en massa. Els primers quatre mesos de guerra, entre agost i novembre de 1914, uns 3.800.000 homes hi van ser cridats a files, i en total uns vuit milions i mig, comptant-hi les tropes colonials, van ser mobilitzats per la banda francesa durant els quatre anys del conflicte. La conseqüència directa d'aquest immens esforç humà va ser la necessitat d'importar mà d'obra estrangera per compensar la manca de braços a la pagesia i sobretot a la indústria, que havia d'afrontar una producció creixent i accelerada de municions i de material de guerra. En l'àmbit administratiu, l'Estat francès va intentar gestionar la immigració de mà d'obra estrangera a través de dos organismes: d'una banda, el Service de la Main-d'œuvre étrangère (SMOE), que depenia del sotssecretariat de l'Armament, una secció del Ministeri d'Armament i de Fabricacions de Guerra, i més endavant, el 1917, del Ministeri de Treball; de l'altra, el Service des Travailleurs coloniaux, que depenia de la Direcció de Tropes Colonials del Ministeri de la Guerra. El primer organisme canalitzava la importació de mà d'obra "blanca", d'origen essencialment europeu, mentre que el segon era reservat a treballadors "indígenes" procedents de les colònies o d'altres països, generalment asiàtics (dels quals uns 37.000 xinesos, a més dels indoxinesos). Mentre que els primers gaudien d'un estatut civil que els permetia una certa llibertat de moviments, els segons estaven militaritzats, enquadrats i segregats de la població. Segons les estimacions de Laurent Dornel,¹ del nombre total de treballadors gestionats per aquests serveis de l'administració francesa, mig milió, uns 270.000 van ser destinats a la indústria de guerra, uns 160.000 a l'agricultura i a les feines de pagès i uns 70.000 a la construcció, mineria, etc. Els ciutadans espanyols que van passar oficialment pel Service de la Main-d'œu-

vre étrangère van ser uns 10.000, però en realitat una part molt més important va treballar-hi al marge dels canals oficials. La nostra estimació és d'uns 100.000 ciutadans espanyols. Entre Espanya i França, en efecte, es va produir durant tot el període bèl·lic un flux incessant i incontrolat de treballadors que anaven i venien i que trobaven fàcilment una feina, especialment als departaments del migdia. Si els punts fronterers més importants, Irun i Portbou, estaven controlats i calia un passaport en regla per entrar a França, els passos de muntanya eren francs, i ni tan sols el coll del Pertús no tenia un duana fixa, com delata, el 1921, la correspondència oficial espanyola al voltant del cas d'Emmanuel Brousse, diputat dels Pirineus Orientals.

133

En aquest marc general, no és gaire aventurat imaginar que una bona part dels 100.000 immigrants peninsulars oficials, ciutadans espanyols, destinats a la indústria, eren d'origen català. França necessitava i acollia amb els braços oberts el personal que tenia una formació tècnica que, a la península, pràcticament només es donava al País Basc i a Catalunya. En el mateix sentit, la preeminència d'efectius bascos i catalans es manifestava en l'àmbit militar, com veurem més endavant. Al marge, però, de les xifres globals del Service de Mà d'Obra Estrangera, sobre una base estadística podem fer una estimació mínima de la mà d'obra d'origen català de l'entorn de 12.000 o 15.000 treballadors, una gran part dels quals van treballar en la indústria de guerra o en indústries diverses, com a manyans o tècnics metal·lúrgics. Aquesta aportació a la mà d'obra estrangera té, en conseqüència, una dimensió molt més gran que la dels "voluntaris" militars, però només ha estat estudiada tangencialment.

La generació dels catalans de 1918: més mà d'obra que soldats

Diversos testimonis recollits en memòries i dietaris donen una idea aproximativa de l'itinerari personal i de la marca ideològica dels treballadors catalans que es van integrar en la indústria francesa durant període de la Gran Guerra. Gairebé tots eren joves, fills de classe treballadora i de la petita classe mitjana de les ciutats industrials: Barcelona, Sabadell, Terrassa, Mataró, Igualada, Manresa... Per a la majoria, l'adhesió

¹ Laurent DORNEL, *Les étrangers dans la Grande Guerre*, París: La Documentation Française, 2014.

Figura 1. Grup de treballadors de la fàbrica Citroen durant la Gran Guerra, companys de Joaquim Sanahuja, any 1919 (Arxiu personal Joquim Sala-Sanhuja).

a la causa francesa coincideix amb l'adhesió republicana i catalanista. Però la integració en la indústria francesa també els suposa, més enllà de tota consideració econòmica i política, la possibilitat d'aprendre tècniques noves i de perfer la seva formació en un país més avançat.

Prendré com a exemple el cas d'un avi meu, Joaquim Sanahuja i Garriga, que va treballar en la indústria francesa de guerra si fa no fa entre 1916 i 1918. Cal destacar, per començar, en parlar d'aquest avi i d'aquesta època, que hi ha pocs documents i molt poques fonts orals en la família. Del meu record, l'estada a França en temps de la Gran Guerra era un tema que no s'havia tocat mai. Aquest avi havia viscut a París, certament, i se'n vantava, però mai no es va parlar de les circumstàncies exactes d'aquella estada, que es confonia amb d'altres de posteriors i sobretot amb un període d'exili a Bèlgica. En realitat, no és fins al cap dels anys, a partir de documents esparsos,

que s'ha pogut fer una reconstrucció del cas, atès que només un sector llunyà de la família en coneixia alguns detalls. El context polític de la nostra postguerra va fer que l'estada a França durant la Gran Guerra dels que eren tècnics industrials d'un cert nivell fos vista com un compromís republicà i catalanista explícit que no lligava amb la imatge empresarial adient en aquells anys.

Nascut a Sabadell l'any 1894 i format al Centre de Dependents del Comerç i de la Indústria, Joaquim Sanahuja i Garriga era fill d'un manyà, Joan Sanahuja i Regalós, soci de la societat Margarit, Baciana i Sanahuja, més endavant Baciana i Sanahuja, dedicada a la construcció mecànica, sobretot de maquinària tèxtil. El pare de Joan Sanahuja, originari d'Olesa de Montserrat, s'havia instal·lat a Sabadell pels volts del 1870. El fill, Joan, manyà d'ofici, havia treballat en la construcció del tren cremallera de Montserrat –potser a causa dels orígens olesans de la família–, i hi obtin-

gué un *savoir-faire* en la fabricació d'engranatges gràcies a l'empresa suïssa que s'encarregava del projecte. Més endavant, associat amb Joaquim Baciana, el negoci metal·lúrgic es va desenvolupar paral·lelament a la indústria tèxtil sabadellenca. És, però, la generació següent, la de Ricard Baciana i de Joaquim Sanahuja, que sorgeix justament el 1918, la que assolirà una certa prosperitat en la producció metal·lúrgica, especialment amb l'explotació d'un seguit de patents mundials de maquinària per a assortiments, entre les quals destaca la de la màquina *aixafapalles*. En els relats que Joaquim Sanahuja feia de la seva vida, i això és segurament un element que cal sospesar a l'hora d'analitzar l'època de la qual parlem, hi havia sempre una zona poc clara. No era gens clara, per exemple, la cronologia de la primera estada a París (després he sabut, sorprès, que eren els anys de la Gran Guerra), i per què havia treballat als tallers Citroën. André Citroën havia inventat un nou model d'engranatges després d'una estada a Polònia, els cèlebres "*chevron*" que apareixen a la insígnia de la marca, tot i que no és fins més tard, el 1919, que Citroën es va dedicar a la construcció d'automòbils. Durant la guerra, la fàbrica parisenca havia estat destinada a la producció de material bèl·lic, i és allà, doncs, que Joaquim Sanahuja va treballar durant dos anys.

Els documents que permeten de reconstruir poc o molt aquella estada són escassos: una carta manuscrita molt llarga del besavi Joan Sanahuja adreçada al fill, datada a Sabadell el 8 de setembre de 1917, mig en català mig en castellà, en la qual exposa la situació del taller sabadellenc i li demana una decisió sobre la seva continuïtat al capdavant, a més de donar-li uns quants consells morals; també s'han conservat diverses postals: una d'adreçada a Joaquim Sanahuja a París ("49, rue de Malte") per Esteve Pratginestós (el 8 de desembre de 1917), un amic que es tornarà a manifestar en una altra correspondència durant la Guerra Civil, quan el meu avi era a Bèlgica; i diverses altres encara d'un antic company de feina a França, que signa François, però ja adreçades a Sabadell,

del maig de 1918, i finalment una d'una noia, Ginette Bertran, també companya de feina segons que sembla, que expressa lànguidament "*le souvenir très vivace de notre bonne partie qu'il me sera très difficile de renouveler*".

Tampoc no es va parlar mai dels amics d'aquesta època. Per la meua mare vaig aclarir molt tardanament que "la filla d'en Gustau", de la qual ella parlava de vegades com d'una gran amiga d'infantesa, era la filla de Gustau Vila, "el Grapa", que era alhora, durant els anys deu i vint, el gran amic de Joaquim Sanahuja. A casa en conservem dos dibuixos molt esqueixats, característics del dibuixant. En una vora de tots dos hi ha les restes d'una signatura: la meua àvia les va gratar en acabar la guerra... M'ha quedat el dubte, també, de si hi van anar plegats, amb Gustau Vila, a París. En tot cas, sóc del parer que la relació amb Gustau Vila venia del Centre de Dependents, on també s'havia format un grup esperantista: Esperanta Semo. Si consultem, d'altra banda, els llibres ingressats a la biblioteca d'aquest centre a mitjan anys vint, veurem que la majoria són de caràcter tècnic i que la llengua predominant és el francès. El francès era en aquell moment la llengua d'ascens social, i la generació de 1914 (de la lleva d'aquell any, nascuda el 1894), més coneguda literàriament com del 1918, havia tingut ocasió d'iniciar-se en el francès. Als Germans Maristes de Sabadell, per exemple, on havia estudiat Joaquim Sanahuja, la majoria dels germans eren francesos, vinguts de França amb l'onada de mestres religiosos de 1901, després de les disposicions republicanes contra l'ensenyament catòlic.² En aquest sentit cal destacar, però, que aquest avi no va manifestar mai cap mena de sentiment religiós –un altre tema del qual tampoc no es parlava. La higiene era també un altre dels seus temes de predilecció. Tot i així, hi havia en el seu cas algunes incoherències de signe polític, a causa sens dubte del trauma de la Guerra Civil i de l'exili, i probablement d'una extorsió posterior, però això ens portaria per altres camins. Tampoc no es va parlar mai del "Grapa" ni del tal François, tot i que he vist que aquest darrer havia fet alguna estada a Sabadell durant els anys vint. D'aquesta manera quedava esborrada la memòria d'un impuls que havia portat al front francès o a la cooperació industrial molts joves d'aquelles generacions. Per això la qüestió dels voluntaris i de la

² A l'Arxiu Històric de Sabadell hi ha un Registre d'Estrangers de l'Ajuntament de Sabadell de 1905-1939, que conté les dades de quatre germans maristes arribats a Sabadell, els germans Maurin, Roux, Fauré i Barret, a més de vuit monges franceses (D1 00129).

mà d'obra estrangera a França ha ressorgit tan tard. Cal tenir en compte, finalment, que només vint anys separaven el 1939 del final de la Gran Guerra.³

Els “voluntaris catalans”, entre llegenda i realitat

Existeixen actualment dues fonts que poden proporcionar dades significatives sobre el nombre, la qualitat i la identitat dels anomenats “voluntaris catalans” de la Gran Guerra, els soldats que van lluitar en l'exèrcit francès, una part dels quals allistats a la legió estrangera. En primer lloc, l'arxiu del Dr. Solé i Pla, promotor del moviment d'ajut als voluntaris, que ha estat explotat a fons per David Martínez Fiol sobretot a *Els “voluntaris catalans” a la Gran Guerra (1914-1918)*⁴ (1991) i també, en col·laboració amb Joan Esculies, a *12.000! Els catalans a la Primera Guerra Mundial* (2014). En segon lloc, les fitxes de la matrícula militar francesa i l'expedient militar de cada soldat, actualment en línia a *Mémoire des hommes*⁵ pel que fa als soldats morts i a d'altres bases de dades (afusellats, etc). Gairebé la totalitat dels expedients militars individuals es troben també en línia als arxius de cada departament, classificats per caixes de reclutament i per lleves (actualment encara hi ha algunes caixes que no es troben en línia, entre les quals les de París).

El arxius militars francesos són d'una gran qualitat. Segueixen pertot un model uniforme, fins i tot en la cal·ligrafia. Amb molt poques excepcions, els reclutes són identificats “a la francesa”, és a dir, amb el primer cognom i amb tres noms, que de vegades, en el cas dels “voluntaris catalans”, semblen inventats, llevat del primer. Aquests noms són, per als estrangers, gairebé sempre francesitzats. En el document abreujat que expedeix el cos d'unitat a la qual pertany el militar i adreçat al Registre Civil, especialment en el cas de mort, hi ha les dades essencials: número de matrícula militar, amb la lleva (“Classe”), que correspon a l'any en què el recluta compleix 20 anys; lloc i circumstàncies de la mort, amb la menció (o no) de “*Mort pour la France*”; data i lloc de naixement; i finalment la data d'inscripció del decés al Registre Civil i el lloc (població i departament), un element que permet pensar, si hi és, que el difunt tenia alguna relació o arrelament en aquella població. També, en la majoria dels casos, el nom del

militar i la graduació apareixen citats al “*Monument aux morts*” de la població d'origen. Aquests monuments, que es van erigir, per llei, arreu de França, l'endemà mateix de la guerra, i que van significar l'època daurada dels escultors, també es poden visitar en línia. I són encara avui el testimoni més cru de la magnitud del desastre. De vegades la inclusió d'un nom al monument és abusiva, sobretot perquè cada població rebia ajuts i subvencions en funció del nombre de morts “al camp de l'honor” que havia tingut; de vegades el nom del caigut hi és absent perquè la certificació de la mort va arribar massa tard, atès que molts militars constaven encara com a “desapareguts”, qualificació que feia minvar el nombre de morts en el decurs de la guerra... Només hi figuren els militars “*morts pour la France*”. La menció “*mort pour la France*” donava dret, també, a una pensió per als parents més propers. I no es concedia en el cas de malalties no lligades a l'acció, o de suïcidi, que era un final freqüent i de vegades no declarat, o encara d'afusellament per delictes, per deserció o, cas més controvertit, “*pour l'exemple*”. Als monuments als morts d'Alsàcia i de Mosel·la, aquesta referència a “mort per França” és substituïda per la de “morts a la guerra” atès que la majoria d'homes en edat militar van ser adscrits a l'exèrcit alemany.

L'expedient militar, d'altra banda, conté dades més precises i completes: filiació, ofici, lloc habitual

3 Sembla que hi ha dos Joaquim Sanahuja al mateix moment i al mateix lloc: Joaquim Sanahuja i Garriga, al qual em refereixo en aquest article, i Joaquim Sanahuja i Pi, voluntari nascut a les Borges del Camp, que apareix fotografiat a *Iberia*, núm. 54, 15 d'abril de 1916, p. 10, número especial dedicat als “voluntaris catalans”. Observant la fotografia, que és d'estudi, no puc assegurar que no es tracta del meu avi. D'altra banda, el soldat Sanahuja, redactor inicial també de la revista *La Trinxera catalana*, editada a París, serà ferit en una mà més endavant; el meu avi va perdre també un dit en un accident laboral a la fàbrica Citroën. Coincidència o no, pot molt ben ser que les notícies propagandístiques oferissin una síntesi de tots dos casos. Investigació en curs.

4 David MARTÍNEZ Fiol, *Els “voluntaris catalans” a la Gran Guerra (1914-1918)*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991. I també: Joan ESCULIES, David MARTÍNEZ Fiol, *12.000! Els catalans a la Primera Guerra Mundial*, Barcelona: Ara Llibres, 2014.

5 Ministère des Armées, *Mémoire des hommes* <<http://www.memoiredeshommes.sga.defense.gouv.fr/>> [consultat el 20 d'abril de 2018].

6 Joaquim SALA-SANAHUJA, “L'esperit de Muntanya a la Gran Guerra”, *Nabiús*, núm. 13 (2015), p. 25-31.

137

Figura 2. Ruïnes de la granja de la Targette Neuville-Saint-Vaast, on van morir, el 9 de maig de 1915, molts dels voluntaris catalans de la Légion étrangère. Edició postal.

de residència, identificació (talla, ulls, front, rostre, etc.) i a continuació tot l'històric de serveis i de destins del soldat.

Tota aquesta massa de dades força precises ens permet avui d'interpretar els motius de l'allistament del voluntari que mor. En el cas dels voluntaris amb cognoms francesos i presumiblement de nacionalitat francesa, encara que nascuts a Catalunya, hi predomina sens dubte un sentiment patriòtic i potser alhora la por de perdre l'arrelament o els lligams amb França. En general, aquests voluntaris no ho són ben bé —perquè són conscrits— i van destinats a unitats regulars franceses en funció de la caixa de reclutament o del lloc de França que assenyalen com a origen. Hi trobem, per exemple, el cas de Josep Vigneaux, oncle del lingüista Joan Coromines, nascut a Girona el 1870, llicenciat a la famosa École Polytechnique, on és conegut per “Pepito”. Durant la guerra, amb la graduació de capità, és comandant cap d'esquadró d'arti-

lleria de campanya d'Àfrica i mor al Marne, el setembre de 1915. Un altre exemple és el de Xavier Damm, fill dels fabricants de cerveses d'aquest nom, nascut a Barcelona el 1891, sergent del Regiment d'Infanteria núm. 14 i mort al mateix front pocs dies abans que Vigneaux.

Pel que fa als altres, catalans sense orígens francesos, generalment són destinats a la legió estrangera o a unitats agregades a l'anomenada *Division Marocaine* —els zuaus, per exemple. A partir del 1917, els voluntaris nous, molt menys nombrosos, solen cobrir baixes d'unitats regulars. Un percentatge important dels voluntaris catalans sembla residir a França en el moment de la incorporació a files, especialment als departaments del migdia, i són sovint originaris de les comarques frontereres: Vall d'Aran i els dos Pallars sobretot, però també l'Empordà.⁶ Cal afegir tanmateix que un bon nombre de soldats de lleva dels departaments francesos fronterers, després d'haver viscut

Figura 3. Un poilu en una trinxera excavada al cementiri de Neuville Saint-Vaast (Bibliothèque Nationale de France).

l'infern dels combats al nord, emprenien el camí contrari i desertaven en tornar a casa de permís. Els registres d'estrangers de moltes poblacions del Principat en són la prova. Aquests desertors apareixen de vegades a França com a "desapareguts". Un cas especial és el de Joan III, originari de Banyoles. Legionari supervivent del desastre de La Targette, a l'Artois, el 9 de maig de 1915, ell deserta i passa a les files del contingent anglès, després a Anglaterra i finalment als Estats Units, on obté la nacionalitat nord-americana. Però aleshores és enrolat en un cos expedicionari americà, l'Améri-

can Expeditionary Force Siberia, que és enviat a Sibèria per intentar rescatar els soldats del cos expedicionari txecoslovac que lluitaven al costat dels russos blancs. Ell mor a Vladivostok a les acaballes de 1919 o començaments de 1920.

Els "voluntaris catalans" en xifres. Una quantificació dels morts

Els arxius francesos solen ser fiables. Més enllà de la francesització dels noms i d'alguna irregularitat ortogràfica en la transcripció del cognom, les dades que contenen semblen provenir de passaports o de documents oficials, fins i tot en el cas dels voluntaris destinats a la legió estrangera, que no ha estat mai un cos gaire primmirat amb la identitat del seus postulants. La por dels agents secrets en pot ser l'explicació, perquè l'espionatge per compte de l'enemic és una de les grans preocupacions dels exèrcits que participen en la contesa de 1914, com veurem més endavant.

Pel que fa als arxius personals del Dr. Solé i Pla, que van ser transcrits en part per David Martínez Fiol al seu llibre de 1991, les dades són incompletes i sovint errònies –si les comparem amb les dels arxius francesos. Hi he constatat repeticions i de vegades confusions.

Una altra qüestió prèvia és la de la nacionalitat. El 1913 hi havia a França prop d'un milió i mig d'estrangers. En previsió de la guerra que s'anunciava, el govern va procedir a donar aquell any la nacionalitat francesa a molts d'aquests estrangers, entre els quals força aranesos i pallaresos residents als departaments més propers (Alts Pirineus, Òlt i Garona, Alta Garona). Però per alguna raó –potser perquè no s'havia acabat el procediment, potser perquè no se n'havien assabentat–, la majoria d'aquests catalans aniran també com a "*Engagé Volontaire*" a la legió estrangera.

A partir dels arxius francesos de *Mémoire des hommes*, doncs, hem pogut filtrar els noms, el lloc de naixement i de residència, i el lloc i la data de la mort dels soldats catalans caiguts. En la majoria dels casos, ara de forma més laboriosa, hem extret més dades –descripció física, ofici, destins, mutacions, grau, etc. –dels expedients militars de les caixes de reclutament. De tot això es desprèn, en síntesi, que el nombre de soldats nas-

cuts a Catalunya i morts a la Gran Guerra és de 347, sense comptar alguns casos dubtosos per la indicació poc clara de la fitxa. La distribució dels llocs d'origen és irregular, però hi ha indrets i poblacions, com ara Llessui i la Vall d'Àneu, al Pallars Sobirà, o Senterada i Gerri, al Pallars Jussà, on el nombre de morts és molt desproporcionat respecte de la població. La qual cosa fa pensar que s'allistaven per colles, i que potser aquestes colles ja es trobaven a França fent feines agrícoles temporeres. Del total de 347 "voluntaris catalans" morts, 52 tenen cognom francès, tot i que hi pot haver errors en la transcripció francesa del nom (per exemple: Morel per Morell, Quintane per Quintana). D'aquests 347, només 137 lluitaven sota la bandera dels regiments de marxa (o de campanya) de la legió estrangera, i el número de matrícula sol anar precedit en aquests casos de les lletres "EV" (*Engagé Volontaire*). Del total de morts declarats originaris de territori espanyol que hem comptabilitzat, 982, la xifra de caiguts catalans representa el 37%, el doble si fa no fa del percentatge que correspondria als catalans segons la població d'aquell moment. També hi ha, del miler de morts total, una proporció força alta de valencians i de mallorquins alistats sobretot a Orà i a d'altres caixes del nord d'Àfrica. Finalment, els morts d'origen basc també són desproporcionats respecte de la població, però en aquest cas gairebé la meitat dels caiguts tenen cognom francès.

A manca per ara d'un instrument més fi, caldrà extrapolat raonablement el nombre de morts per obtenir unes dades aproximatives del nombre total de "voluntaris". A grans trets, del total de combatents que van lluitar a l'Exèrcit francès durant la Gran Guerra –uns vuit milions i mig, com ja hem dit–, la proporció de baixes va ser, globalment, la següent: de cada quatre combatents, un va resultar mort o desaparegut; dos, ferits, i un, estalvi. En els regiments de la legió estrangera, i més enllà, en l'anomenada *Division Marocaine*, on combatien els 137 soldats catalans morts, la proporció canvia substancialment, atès que es tractava d'unitats de xoc que, a causa del gran nombre de baixes, van anar minvant fins a quedar reduïdes a gairebé no res. Malauradament, no hem obtingut dades concretes sobre les proporcions de baixes en aques-

tes unitats; però no seria exagerat pensar que hi van deixar la vida força més de la meitat dels voluntaris. Ja en un article anterior nosaltres formulàvem la hipòtesi estadística global, doncs, a partir del nombre de morts, d'un total d'uns vuit-cents o nou-cents "voluntaris", dels quals un 60% no podrien ser considerats exactament voluntaris si no fos perquè tots tenien l'opció de no allistar-se i uns quants la de renunciar a la nacionalitat francesa, que certament tenien, tot i haver nascut a l'estranger.

Els "voluntaris" sabadellencs

De les dades consultades als arxius francesos es desprèn que només dos "voluntaris" sabadellencs van morir en la contesa: Joan Gili i Jean Archimède Graf. En l'arxiu del Dr. Solé i Pla, Gili hi apareix com a natural de Terrassa, on potser residia, un detall que ens pot fer pensar que moltes de les fitxes d'aquell arxiu es creaven a partir de testimonis de tercers. En tots dos casos, les dades franceses són clares. Com es pot suposar, Graf és d'origen familiar estranger. Nascut efectivament a Sabadell, el 9 de març de 1891, Graf s'allista l'any 1914 a la caixa de París i és destinat a una unitat regular, el Regiment d'Artilleria núm. 13, 3a bateria; mor el 15 de febrer de 1915 a Vauquois, al departament de la Meuse, a la Lorena, en una acció de guerra. L'acta de defunció es transmet a París. És enterrat a la necròpolis de Vauquois, tomba núm. 1187. Segons els Registre d'Estrangers de Sabadell de l'any 1894,⁷ la família Graf s'havia instal·lat a Sabadell pels volts del 1890, amb domicili a la carretera de Barcelona, 198, procedent de París. El pare, Hermann Graf Clort (sic), d'origen suís, manyà maquinista, tenia 35 anys i treballava segurament en un dels vapors dels voltants, potser el Vapor Llonch. La mare, Elisa Rubi Sain (sic), és francesa i té 36 anys. El matrimoni té tres fills, Hermann, Jules i Louis, i a Sabadell en naixeran dos més, Archimède, el 1891, i Emilio, el 1892. Hi consta que vénen de París i no apareix cap menció del seu retorn a França. Però és probable que tornessin a París al cap d'uns anys, atès que el certificat de defunció de Jean Archimède es transcriu el 8 de març de 1916 al districte 19è de la capital francesa.

L'altre sabadellenc, Joan Gili, "Gili, Juan" (el nom apareix a la fitxa francesa excepcionalment en castellà), és de la mateixa "classe" que Graf, el 1891, i també

⁷ AHS, *Registro de extranjeros*, 1902-1939 (D1 00129).

s'allista a la caixa de París (Sena) el 1914. Soldat de 2a classe del Regiment de Marxa núm. 2 de l'Estranger núm. 1 (legió estrangera), mor el 9 de maig de 1915 a La Targette, en el curs d'un atac de la segona batalla de l'Artois. L'acta de defunció es trameta a Levallois-Perret (departament del Sena), a la rodalia de París, però no és pas clar que hi residís. Al Regiment de Marxa núm. 2 de l'Estranger núm. 1 hi havia la majoria dels veritables "voluntaris" catalans. Aquest regiment, format a Sidi Bel Abbès i aquarterat a Lió, va participar en els primers combats del Marne (octubre 1914) i sobretot en la segona batalla de l'Artois (maig-juny de 1915), a la regió de Neuville-Saint-Vaast. Gili mor, com ja hem dit, el 9 de maig de 1915 a la granja de La Targette, al sector de Neuville-Saint-Vaast, en un gran atac francès per trencar les línies alemanyes i ocupar la carena de Vimy, l'única cota elevada del sector, que domina tota la regió de mines de carbó del Pas-de-Calais. El mateix dia i al mateix lloc moren la majoria de "voluntaris" catalans d'aquesta unitat, entre els quals els pallaresos Besulí, Peroy, Rosas, Gallart...⁸ En aquest regiment de la legió estrangera, d'un total de 75 oficials i 3.882 soldats de tropa, al cap de dotze hores només queden 27 oficials i la meitat dels soldats. I, encara, dels que sobreviuen després de nous combats el 16 de juny, tres setmanes més tard, 325 italians marxen a l'exèrcit del seu país, que acaba d'entrar en guerra; els alsacians i lorenesos que no han signat una declaració de servir contra Alemanya són separats del regiment; i els grecs, un centenar, que van tenir "un comportament poc gloriós", són enviats a la rereguarda. Finalment, l'octubre, els dos regiments de la legió estrangera, minvats per unes baixes impossibles de cobrir, es fonen en un de sol. El 9 de maig mateix, en un altre sector del mateix front, els polonesos, que lluiten a la legió sota la seva pròpia bandera, són totalment anorreats. El "Diari de campanya" del Regiment de Marxa núm. 2, també consultable a *Mémoire des hommes*, cita en aquestes dates els catalans Anfrons i Ollé, que reben la Creu de Guerra, i un ferit, Sardà. La resta, tots els morts que no són oficials, són anònims als ulls de l'oficial redactor.

En referència a d'altres voluntaris morts que a l'arxiu del Dr. Solé figuren com a sabadellencs, hi ha un Jacint Banet (Sabadell, 1887-desaparegut el 1917) del qual no hem trobat cap referència. Per contra, hi ha cinc soldats caiguts de cognom Banet de la Catalunya del

Nord. Un Francesc Brunet hi figura també com a nat a Sabadell o a Setcases i mort el 1918, però tampoc no consta als arxius francesos en cap dels dos casos. El soldat Joan Folch, en efecte, de Sant Quirze de Terrassa (del Vallès), citat a l'arxiu del Dr. Soler, nascut el 1879, pertanyent a la legió estrangera, Regiment de Marxa núm. 2, mor el 30 de novembre de 1917 a Lió, de malaltia. Finalment, per comptes de Serra, nascut a Sabadell, s'ha trobat "Serra, Enric", nascut a Barcelona el 1894 i mort a la batalla del Somme, el 1916. Tampoc no s'han trobat notícies de dos voluntaris sabadellencs més que figuraven a la llista del Dr. Solé: un Tolrà i un altre anomenat Ruiz Castellar. Cal esmentar finalment els germans Saus Sala (probablement Enric i Joaquim), que s'adhereixen des de París al "Banquet de simpatia a França", que va tenir lloc a primers de maig de 1916 a la platea del teatre Euterpe, "guarnida per a l'ocasió pels artistes sabadellencs Vilatobà i Vila",⁹ amb l'assistència de dos-cents setanta comensals i en presència de nombrosos cònsols dels països aliats. Els germans Saus treballaven a la societat Saus et Cie. d'Elbeuf (Normandia), filatura de llana, i s'havien establert a París el 1916 mateix.

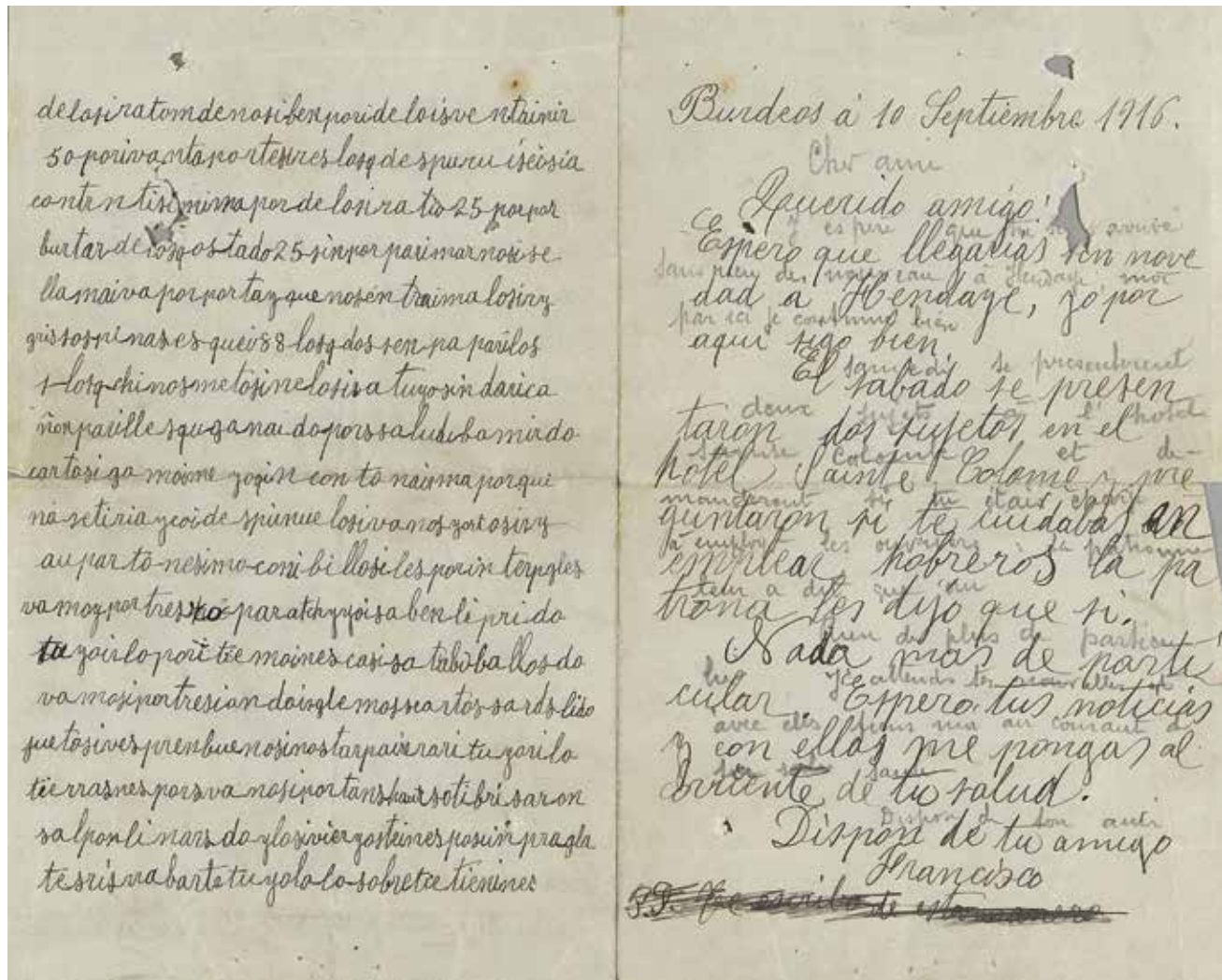
A la ciutat de Terrassa, les xifres de "voluntaris" morts són semblants: Emili Aliart, soldat legionari de la classe, mort el 1917 a Auberive; Duchamps, Pierre, soldat de 2a classe del Colonial núm. 44, mort a la Meuse el 24 de juliol de 1914; i Ruscà, Jaime (sic), soldat de 2a classe del Regiment de Marxa núm. 2 de la legió estrangera, mort a La Targette (com un gran nombre de legionaris catalans) el 9 de maig de 1915.

El cas dels "espies sabadellencs"

La desarticulació, el consell de guerra i l'afusellament dels "espies sabadellencs", com els va anomenar la premsa l'any 1917, és un dels moments més forts de la relació de la ciutat amb la guerra europea. Els fets són els següents: un tal Francesc Serrat i Benages (?), nascut a Blanes el 1882, obrer taper, s'instal·la pels volts de 1915 a la ciutat de Bordeus, on fa coneixença amb un sastre català que treballa

8 Joaquim SALA-SANAHUJA, "L'esperit de Muntanya a la Gran Guerra", *Nabiús*, núm. 13 (2015), p. 25-32.

9 *Sabadell Federal*, núm. 141, 20 de maig de 1916, p. 1

141

Figura 4. Extreta de Mémoire des hommes, <<http://www.memoiredeshommes.sga.defense.gouv.fr/>>.

als magatzems Aux Dames de France d'aquesta ciutat. Aquest sastre, Francesc Torres i Homedes, havia nascut a Barcelona el 1887, de pares tortosins. Serrat, home d'empenta però visiblement inestable, havia treballat poc abans de la guerra a Brussel·les, a París i a Àustria, sempre en la indústria tapera, i havia fet una estada a Berlín. A Bordeus, Serrat treballa durant un temps, el 1915, als grans magatzems Aux Dames de France i després obté una col·locació a Irun com a contractista de mà d'obra estrangera per compte d'un intermediari, M. Pomade, delegat del Servei de Mà d'Obra Estranger. Serrat, doncs, fa de contractista de

treballadors a la frontera, feina que li permet d'anar i venir entre Irun i Hendaia i de recollir i transmetre informació. A la banda d'Irun, el corresponsal de Serrat és un quiosquer de nom Nicolás Calvo, salmantí de 46 anys, que fa de bústia i tramet la informació que recull Serrat a un tal Hermann, antic cònsol alemany a Cognac, aleshores resident a Sant Sebastià. Tots tres constituïran el nucli d'una xarxa d'informació al servei dels alemanys.

El setembre de 1916, Serrat és detingut a Hendaia en possessió d'informació sobre els vaixells que es troben atracats als ports de La Rochelle i de Roche-

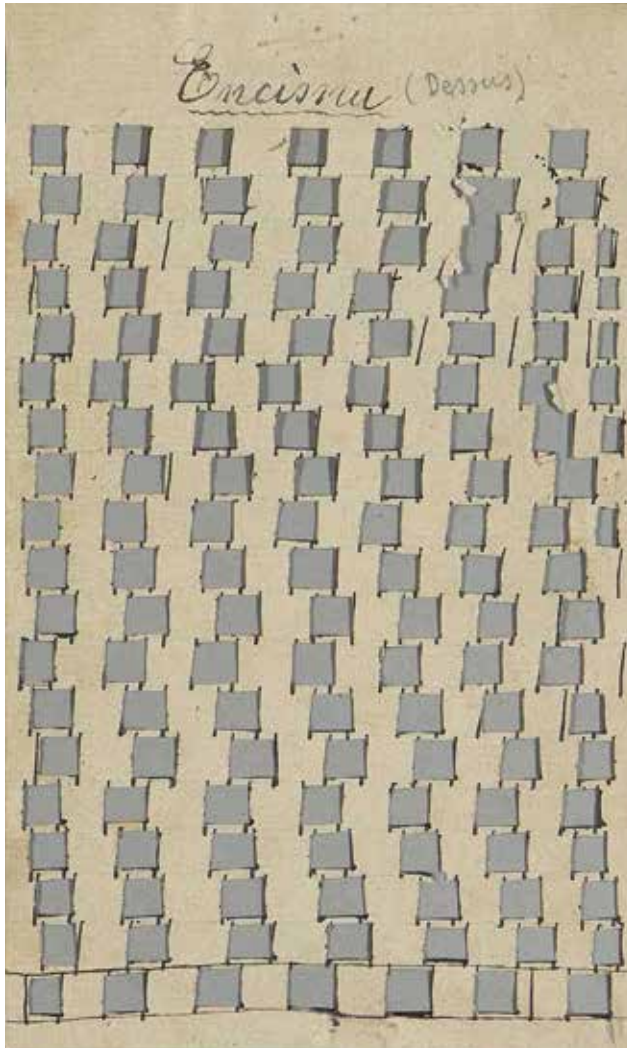

Figura 5. *Extreta de Mémoire des hommes*, <<http://www.memoire-deshommes.sga.defense.gouv.fr/>>

Figura 6. *Extreta de Mémoire des hommes*, <<http://www.memoire-deshommes.sga.defense.gouv.fr/>>

fort: les càrregues, les destinacions, les dates de partida, etc. Aquesta informació, redactada per Torres, els alemanys la fan servir per dirigir els moviments dels seus submarins i ordenar els torpedinaments. Torres s'encarregava, contra una remuneració diària de 6 francs (que Serrat apuja a 15 en les seves declaracions al tribunal), d'obtenir la informació i d'encriptar-la amb una pauta quadriculada que els policies localitzen. Aquesta maniobra continuarà durant el mes de setembre de 1916, però els serveis d'informació francesos ja n'estan al corrent perquè han infiltrat en aquesta xarxa un agent doble, anomenat Abadia, probablement català, com els altres dos. Serrat i Torres

seran detinguts el mes de setembre, i Calvo, resident a Irun, ho serà el desembre d'aquell any mateix amb un estratagema ordit pels serveis secrets francesos per atraure'l a territori francès: una pretesa amant de Calvo l'incita a passejar-se amb barca pel riu Bidasoa, que marca la línia de la frontera. Un cop dalt la barca, la noia li expressa el seu desig ardent de baixar un moment a la riba francesa... Calvo, prudent fins aquell moment, es distreu i desembarca: darrere unes mates l'esperen els agents francesos, i és detingut. Al mateix temps, producte d'una investigació minuciosa, la policia deté més persones que finalment podran demostrar la seva innocència: un altre taper resident

a prop de Pau, Felip Bech, natural d'Agullana; un tal Antonio Ruiz, andalús, sabater; i dues empleades dels magatzems Aux Dames de France que es relacionaven amb Serrat i amb Torres.

Després de la instrucció i de l'elaboració d'informes molt detallats per compte dels serveis secrets francesos radicats a Irun i a Sant Sebastià, el consell de guerra acusa el tres agents, Calvo, Serrat i Torres, de temptativa d'espionatge i d'intel·ligència amb l'enemic. Tots tres seran condemnats a la pena de mort, tant en primera instància com en apel·lació; la sentència serà executada per afusellament el 30 de juny de 1917 a Mérignac Luchey-Halde, a la rodalia de Bordeus. D'ençà del mes d'abril, quan havia correbut la notícia de la condemna i l'afer estava en recurs d'apel·lació, l'alcalde de Sabadell, Andreu Camps i Panadès, havia intercedit pels presos. La *Revista de Sabadell* del 12 d'abril de 1917 fa constar que s'havia adreçat un telegrama en aquest sentit al comte de Romanones, president del Consell de Ministres, en els termes que reproduïm:

“Alcalde de Sabadell a Presidente Consejo Ministros. -Madrid. -Ayuntamiento de esta Ciudad, en nombre de la misma, adheridas todas entidades, suplican interceda con S. M. a fin de que se digne interponer sus buenos oficios y valiosa cooperación para que los llamados Gálvez [sic], Torras [sic] y Serrat, los dos últimos de esta población, condenados a muerte por Consejo Revisión Burdeos, en causa por espionaje, sean indultados tan grave pena. Sabadell espera confiadamente feliz resultado gestión de nuestro bondadoso soberano.”

La *Revista de Sabadell*, de visible adscripció germanòfila, insistirà en dates ulteriors en la defensa dels condemnats “sabadellencs”, probablement a petició d'un germà d'un dels dos condemnats –Torres?–, que sembla que residia a Sabadell. Encara, el primer de juliol, l'Ajuntament de Terrassa dona suport davant el Ministeri d'Estat, a Madrid, a la súplica de l'alcalde de Sabadell, i ho fa explícitament “*a petición del hermano de uno de ellos.*” Però és endebades. Tot i que l'acusació només considera la “temptativa d'es-

pionatge” i la “intel·ligència amb l'enemic”, i no pas l'espionatge mateix, la pena és màxima perquè el tribunal intueix segurament que les activitats de Serrat i la seva xarxa havien començat ben abans i que podia estar planificada des de dates anteriors a la guerra, durant l'estada del taper a Berlín. L'interès del cas, de totes maneres, resideix en el fet que es feia servir la mà d'obra estrangera i l'estructura de contractació dels treballadors com a base d'actuació dels agents secrets alemanys. Per aquesta via es van produir a França un cert nombre de sabotatges en fàbriques químiques o de material de guerra. Amb tot, el ressò del cas dels “espies sabadellencs” va ser ofegat per la vaga de l'agost de 1917, que a Sabadell va deixar la guerra europea a segon pla.

Aquest ambient d'espionatge al voltant de la immigració de mà d'obra i dels llocs fronterers, sobretot l'estació ferroviària de Portbou, delata les ambigüitats de la situació i la pugna entre alemanys i francesos per guanyar la guerra de l'ombra. Dos casos més il·lustren aquesta qüestió: en primer lloc, el de Jaume Puigventós, radicat a Suïssa, el qual, fent-se passar per comerciant de vins, obtenia informació dels moviments dels regiments i dels reclutaments en algunes ciutats del centre de França. Puigventós va ser afusellat el 24 de maig de 1915. El segon cas és el de Josep Espauella, també dit Enric Espauella, súbdit francès establert a Espirà de l'Aglí, a prop de Perpinyà. Personatge aventurer i sense gaires escrúpols, Espauella, descendent de militars carlistes exiliats, és un mitòman que resideix intermitentment a banda i banda de la frontera i es dedica a negocis de tota mena. Havent estat empleat a la casa Phoscao de Barcelona,¹⁰ productora de xocolata en pols que s'anuncia en francès a tots els números de la revista *Iberia*, Espauella roba el secret de fabricació d'aquest producte i intenta crear amb un soci una marca semblant al Rosselló, amb el nom de “Semper” i, més endavant, “Mélior”, però tot acaba en una estafa. A través d'una amistançada que té a Barcelona, de nom Montserrat Alfonso, Espauella entra aleshores en contacte amb els serveis alemanys, que a Barcelona dirigeix el cèlebre baró Von Rolland.

El baró Ivo von Rolland, de nom real Isaac Ezzratty, jueu otomà originari de Salònica, col·laborava amb el cònsol turc a Barcelona, Friedrich Rüggeberg, i des del seu domicili de la ronda de Sant Pere o des d'un pis de

10 A França, la publicitat de Phoscao d'aquesta època fa servir sempre temes bèl·lics, i en algun anunci apareix retratat el general Joffre. Vegeu també Josep BOATELLA, *Els orígens de la indústria dietètica catalana*, Barcelona: Universitat de Barcelona, 2017.

Figura 4. Baron Rolland, agent coordinador dels serveis secrets alemanys a Barcelona.

contacte del carrer de Jerusalem, darrere la Rambla, a quatre passes del consolat francès, dirigia els serveis secrets alemanys a Catalunya, a les ordres del futur almirall Canaris. És el baró Rolland també qui es troba sens dubte darrere l'assassinat, el 8 de gener de 1918, de l'empresari barceloní Josep Albert Barret, professor de l'Escola de Treball, president de la patronal metal·lúrgica i propietari d'una fàbrica de Sants, Can Barret, que produïa material bèl·lic per a França. Aquest assassinat, atribuït en un primer moment als anarquistes, va desvetllar a la fi les sospites contra el comissari Bravo Portillo, que treballava a sou de Rolland. Les revelacions del cas Bravo Portillo van arribar tard, però van neguitejar tots els empresaris que treballaven per a França, especialment els fabricants tèxtils de Sabadell

i de Terrassa, que col·laboraven obertament d'ençà del 1917, amb un gran desplegament publicitari, a mantenir la revista *Iberia*, òrgan de la propaganda francòfila.¹¹

Espaulella promet, doncs, als alemanys, a canvi de diners, d'atemptar contra una fàbrica de producció d'àcid sulfúric del Rosselló o bé contra una planta d'energia elèctrica, i els lliura un informe que els francesos detectaran tot seguit a través d'un agent infiltrat i que serà la prova fonamental, en reproducció fotogràfica, en el seu consell de guerra. Audaç i temerari, Espaulella havia intentat també de fer d'agent doble i havia establert contacte amb el consolat francès, però sense èxit. Finalment és afusellat el 16 d'abril de 1918. El diari tolosà *L'Express du Midi: organe de défense sociale et religieuse*, en el seu número de l'endemà fa una descripció èpica de l'execució del reu, "qui fit preuve de grand courage". El cas Espaulella, juntament amb el dels "espies sabadellencs", il·lustra plenament l'època.

Els desertors i insubmisos francesos a Sabadell

L'eufòria patriòtica que va presidir la declaració de guerra, el 1914, i l'enrolament de voluntaris de totes les nacionalitats, i sobretot dels originaris de les nacions sense estat —polonesos, txecoslovacs—, comença ben aviat. Però la propaganda bel·licista, que alimentava els diaris des de 1912, donava com a fet que es tractaria d'una guerra curta i victoriosa. La revenja francesa de la derrota de 1870 semblava segura. Ara bé, la situació dels fronts, estabilitzats durant més de dos anys, va provocar un gran desgast en totes les unitats, amb un sacrifici enorme de vides a totes dues bandes, propiciat per estratègies dels comandaments inadaptades a la nova capacitat de foc dels exèrcits. L'onada de protestes, de motins i de desercions al si de l'exèrcit francès assoleix el punt culminant el 1917. Però ja d'ençà de la mobilització s'havien produït, especialment als departaments del sud, que tenien un accés fàcil a la frontera espanyola, un flux important de desertors i d'insubmisos. El Registre d'Estrangers de Sabadell, en les anotacions d'abril de 1917, conté les dades d'onze "desertors de l'exèrcit francès", qualificats explícitament. És possible, però, que es tracti en algun cas de recalitrants —o "insubmisos"—, és a dir,

de cridats a files que no s'incorporen a la seva unitat. En dos casos més, no hi consta que siguin desertors, tot i que es troben en edat militar. Cal remarcar que aquest registre anota les dades per períodes, i per això pot molt ben ser que d'altres desertors s'haguessin instal·lat transitòriament a Sabadell abans del 1917 i que a l'abril ja n'haguessin marxat. Potser és el cas de Pin, François Joseph, de la Guingueta d'Ais, citat per Miquèl Ruquet,¹² o d'un Guibert, desertor detingut a Sabadell, igualment citat per Ruquet. Els "desertors" que figuren al registre, tots fotografiats, són Alfred Rueff, probablement ferit en combat, atès que la fitxa indica que té cicatrius al genoll i al pit; José Ingran Usson i el seu germà Juan, naturals de Lunèl, a l'Erau; els germans Valade, Leon José i Pedro Esteban, de Salinhac, a la Dordonya; Perier, Carlos Andrés, també de Lunèl; Clément, Gaston, de Dinha, als Alps de l'Alta Provença; Gravier Prophile, Carlos; Ané, Juan José, de Santenh, Arieja; un desconegut, de Tolosa de Llenguadoc; Benesse Ducasse, Juan, potser de Lió; Vidalenche, Luis Hipólito; i dos més, Rouvroy, Octave Robert, belga, i Francisque, León Marius, natural de Cotlliure, que vénen amb la muller i a les fitxes dels quals no consta que siguin desertors, tot i que estan en edat militar.

Per contra, només dos alemanys, no especificats com a desertors, però en edat militar, figuren al Registre: Hinrichs, Enrique, manyà, i Murhen (o Murken), Enrique, ajustador.

Cal afegir encara, amb relació a l'assassinat posterior de l'empresari Théodore Jenny, a Sabadell, el 22

de febrer de 1920, en ple període dit del "pistolisme", que Josep Rosas, un dels testimonis entrevistats per Andreu Castells, va declarar que el culpable de la mort de Jenny —per la qual van ser executats Victori Sabaté i Martí Martí, joves militants anarquistes, en un judici de legalitat dubtosa— era un francès desertor, de nom Pierre (Castells sembla avançar la hipòtesi que es tractava de Pierre Étienne Valade, un dels desertors enregistrats a Sabadell).¹³ En tots els casos, la hipòtesi "francesa" de la mort de Jenny és una més entre d'altres, però és probable que durant un temps alguns d'aquests desertors esmentats més amunt comptessin amb l'ajut, concedit de grat o per força, dels seus compatriotes francesos ben aposentats a Sabadell. Per il·lustrar l'ambient en què es movien molts d'aquests desertors i recalitrants francesos, ens referirem a l'anomenat "Crim del pantà de Vallvidrera", que es va produir a primeries del maig de 1916, i a la seva repercussió en la premsa. *El Diluvio* de l'1 de maig de 1916, en efecte, anuncia que s'ha trobat un cadàver surant al pantà de Vallvidrera, part damunt dels berenadors de les Planes. "*Los tatuajes que presenta el cadáver figuran una estrella de cinco puntas en el pecho y debajo de la tetilla derecha la figura de un hombre en actitud de disparar con un revólver.*" L'endemà, el mateix diari divulga que es tracta del cadàver d'un carterista i *apache* de nacionalitat francesa, anomenat Henri Juncà Rodel (sic). La policia, després d'una "*razzia*" (sic), deté "*veintidós individuos, todos ellos de repugnante catadura y aspecto patibulario* [dels quals] *impresionaba los tatuajes señalados en sus cuerpos respectivos. Algunos de estos tatuajes pueden calificarse de verdadera obra de arte. Las cabezas de mujer, perfectamente dibujadas, es lo que más abunda en los tatuajes. Los detenidos pertenecían a distintas nacionalidades: franceses, griegos, italianos, toda la variada población maleante que ha huído del servicio militar de su país y ha invadido Barcelona.*"¹⁴ Jutjats i executats, el 1922, els dos acusats de la mort de Jenny, Victori Sabaté (a. "el Bitxo") i Martí Martí (a. "el Cadirots"), malgrat les nombroses protestes de les institucions locals, sembla avui plausible que el crim fos obra en realitat d'una banda de desertors, possiblement en relació amb una extorsió en què potser hi havia embolicat el fill petit, François Auguste Jenny. Però tot això només són conjectures.

11 En un número d'*Iberia* (núm. 133, 27 d'octubre de 1917), pres a l'atzar, els anunciants sabadellencs són: Sociedad Anónima Marcet; Molins Hermanos, Miguel Dalmases, Fábrica de Paños y Novedades; Rovira & Viñas, Lanas y Desperdicios; Tomás Gosálbez Llàcer, Lanas, Comisiones, Representaciones; Figueras & Ruz, Lanas y demás materias; Juan Saus; Juan Gorina; Viuda e Hijos de Baudilio Vila; Sala & Giralt, Fábrica de Tejidos de lana; Enrique Turull y Compañía; Llagostera & Sampere; Harmel Hermanos.

12 Miquèl RUQUET, *Déserteurs et insoumis de la Grande Guerre 1914-1918 sur la frontière des Pyrénées Orientales*, Perpinyà: Edicions del Trabucaire, 2009, p. 50 i p 497. I també, del mateix autor: "Deserció i insubmissió a la frontera dels Pirineus durant la Primera Guerra Mundial", *Plecs d'història local*, núm. 154 (juliol-agost 2014), p. 9-10.

13 Andreu CASTELLS, *Sabadell, Informe de l'Oposició*. Sabadell: Edicions Riutort, 1980, vol. 4, p. 16-38.

14 "El tatuado del pantano", *El Diluvio*, 2 de maig de 1916, p. 6.

LE ROI ET LA REINE DE WURTEMBERG SONT EN FUITE

EXCELSIOR

9e Année. — N° 2914. — 10 centimes. — Étranger : 20 centimes. « Le plus court croquis n'est dit plus long qu'un long rapport. » — NAPOLÉON
Paris-Lyon-Méditerranée. 25, rue d'Angoulême, Paris — Téléphone : Cas. 5173.

TOUTE PERSONNE QUI
le LUNDI 11 NOVEMBRE 1918
AURA VÉCU 16.961 JOURS
et dont GEORGES est le prénom habituel
recevra, à titre gracieux, un abonnement d'un an à EXCELSIOR et sera intéressée dans nos bénéfices de 1919.

LES PLÉNIPOTENTIAIRES ALLEMANDS AU G. Q. G. FRANÇAIS

L'ARRIVÉE DES DELEGUES ALLEMANDS DANS LE WAGON-SALON DU MARECHAL FOCH EN GARE DE RETHONDES
1. Marechal Foch ; 2. amiral Weygand ; 3. le délégué américain ; 4. général Weygand ; 5. général von Gündell ; 6. général von Winterfeldt ; 7. comte Oberndorf.

Figura 8. Coberta del diari francès *Excelsior* il·lustrant l'Armistici de Compiègne, tractat de pau entre els aliats i Alemanya , 11 de novembre de 1918 (AHS. Hemeroteca Turull).

Els desertors francesos establerts a Catalunya van anar tornant en general al seu país a partir de mitjan anys vint, arran dels indults i d'amnisties parcials que es van anar concedint. Però es pot constatar que la historiografia francesa va tardar força a tractar explícitament aquesta qüestió; i encara hi ha hagut entrebancs legals, a França, per a donar els noms dels desertors i dels recalcitrants d'aquest període.

La fi de la guerra

El desenllaç de la Gran Guerra, el novembre de 1918, va ser viscut a Sabadell amb alegria i vist com una victòria, tot i que des del punt de vista industrial signi-

ficava el començament del declivi després d'uns anys daurats. La francofília declarada de la majoria de les institucions i d'un sector ampli de la població es va fer evident als carrers l'11 de novembre, dia de l'armistici. Segons un testimoni que cita Miquèl Ruquet al llibre suara esmentat, "À Terrassa et Sabadell, on aurait cru se trouver dans des villes françaises." Més enllà de la col·laboració industrial i econòmica, és evident que hi va haver un sentiment de solidaritat amb França arrelat en la idea que el país veí personificava el progrés i assenyalava el camí per al nostre. Les grans esperances, doncs, que va suscitar la victòria francesa entre els catalans aviat es van veure aigualides per uns quants afers que van tenir una incidència molt forta

en les relacions entre Espanya i França: la vinguda del mariscal Joffre a presidir els Jocs Florals i els entrebancs que el Govern espanyol hi va posar, la breu detenció d'Emmanuel Brosse, diputat rossellonès, el comunicat dels delegats catalans al president Wilson, etc. Però cal reconèixer que, en la història de Catalunya, el període de quatre anys de la Gran Guerra és un tombant decisiu i potser únic fins a la proclamació de la II República. Si els sacrificis i la col·laboració que Catalunya va aportar a la causa dels aliats no li van ser reconeguts, no és pas menys cert que el país, en contacte amb una nació més moderna, va progressar ràpidament en tots els ordres, tant en el tecnològic i industrial com en les mentalitats. ●